

MARIA KAŁAMAJSKA-SAEED
Warszawa

KOŚCIÓŁ BRYGIDEK W GRODNIE

Grodzieńska fundacja brygidek, postanowiona w 1634 r. i upamiętniona wydanym w 1635 r. drukiem panegirycznym¹, była dziełem małżonków Wiesiołowskich – wielkiego marszałka litewskiego Krzysztofa i jego żony Aleksandry z Sobieskich. Stanowiła swoisty hołd złożony pamięci ich młodo zmarłej (21 stycznia 1633 r.) przybranej córki Gryzeldy z Wodyńskich Sapieży i według słów fundatorki przeznaczona była dla „trzydziestu zakonniczek w tym naszym klasztorze wiecznymi czasy [...] z których dwie y dwadzieścia mają byź szlacheckiego stanu y urodzenia, cztery mieyskiey aboli były; cztery na ostatek konwierskie uslugom domowym zgodne. [...] Waruie y to, iako mogę naywarowniey y nayściśle y aby Wiel. Jey Mśc P. Xieni od żadney z tych Panien, które do klasztoru naszego przyjmować będzie, ani od Rodziców ich, żadnego posagu niewyciągała, gdyż takie tylko tu chcę mieć w tym klasztorze, któreby abo żadnego, abo tak dostatniego posagu niemiały, żeby w innych klasztorach, gdzie posagi bogate biorą, mieysca mieć niemogły”². Była to fundacja – używając współczesnego języka – wyjątkowo „demokratyczna”, ale też nader hojna, co taki jej charakter umożliwiło.

Na parceli złożonej z dziewięciu placów zakupionych w 1636 r. od mieszczan grodzieńskich i dziesiątego przekazanego przez magistrat m. Grodna stały otoczone murem drewniane budynki kościoła i klasztoru. Dnia 6 grudnia 1636 r. odbyła się uroczysta introdukcja pierwszych ośmiu zakonnic, przybyłych z lubelskiego konwentu brygidek, które 9 grudnia tegoż roku obrały ksienią Annę Sobieską, rodzoną siostrę fundatorki. Wkrótce rozpoczęło się wznoszenie budynków murowanych. W 1642 r. stał już kościół (aczkolwiek jeszcze wewnątrz nie wykończony) oraz wyprowadzony był z fundamen-

¹ A. L o e a c h i u s (Lechowicz), *Świadek pobożności chrześcijańskiej, kamień albo klasztor Święty Brigitty w Grodnie...*, [b.m.] 1635; unikatowy egzemplarz w Bibliotece m.st. Warszawy, sygn. XVII.2.879.

² Archiwum Domu Prowincjalnego SS. Nazaretanek w Warszawie, Dokument fundacyjny Aleksandry Wiesiołowskiej z 20 VI 1642 r., odpis notarialny z oryginału przechowywanego w archiwum klasztoru brygidek grodzieńskich, sporządzony 21 II 1927 r. w kancelarii Piotra Choynowskiego w Grodnie, s. 17.

tów klasztor, na którego budowę przeznaczona została suma 3 tys. zł rocznie, zapisana w 1635 r. na lat 17, powierzona opiece i wypłacaniu bratu fundatorki, Jakubowi Sobieskiemu, wojewodzie ruskiemu, lub jego potomkom³. Ze spisanego 29 kwietnia 1645 r. testamentu Wiesiołowskiej (zm. 17 września 1645) wynika, iż murowany kościół nie został jeszcze oddany do użytku, bowiem poleciła pochować się w drewnianym, pozostawiając zarazem zapis na wykonanie marmurowego nagrobka, który miał stanąć w nowym kościele⁴. Obficie zaopatrzony klasztor stać było na dokończenie budowy i godne zamysłów fundatorskich wyposażenie nowej świątyni, konsekrowanej 19 października 1651 r. pw. Zwiastowania NMP⁵. Znajdowały się w niej wówczas trzy ołtarze (wielki i dwa boczne: św. Brygidy i św. Anny) z obrazami wileńskiego malarza Johanna Szrettera (il. 1), nadto ozdobione malowidłami stalle (il. 2) i oddzielony dwukondygnacyjową snycerską kratą chór zakonny, a także drugi, muzyczny, oba (il. 3) z malowidłami na parapetach. wreszcie bogato rzeźbiona ambona (il. 31). Całe wyposażenie zostało zamówione w 1646 r. u grodzieńskich stolarzy i snycerzy: nieznanego z nazwiska Adama (balkon chóru zakonnego), Hansa Hildebrandta (krata chóru) i Georga Zehla; ten ostatni do r. 1649 wykonał ołtarz wielki i dwa boczne, ambonę, tralkową balustradę kratak wydzielających prezbiterium oraz umieszczone

³ Tamże, s. 28: „Wiel. J.M.P. Xieni y Successorki iey iako nayściśleý moge obowiazuię, aby zaczetą klasztoru fabrykę koniecznie i nieodwłocznie kończyła. Do czego przy prowentach klasztornych majątności, wsparę y pomoc mieć będzie summy doroczney trzech tysięcy złotych Polskich odemnie u Xiąg Grodzkich Wiznieńskich (we wtorek post Dominica Judica w Roku Tysiąc sześćset trzydziestym piątym) na fabrykę pomienionego klasztoru naszego [...] na majątności y dobrach moich dziedzicznych Sitnie y Łaziskach w powiecie Czarnostawskim y Grabowieckim, Ziemie Bełskiej leżących, na lat siedmnaście zapisanych [...] Jakub Sobieski Woiewoda Ruski Rodzony Brat [...] też sumę dorocznie [...] do wyścia lat w zapisie mianowanych oddawał...”

⁴ ODZ w Warszawie, Teki Glinki, teka 66, wypisy z testamentu A. Wiesiołowskiej, s. 76: „Ciało zaś grzeszne moje aby przy ciele Jm. Pana Małzonka i dobrodzieja mego i przy Jm. Paniej Gryzelli Wodyńskiej Sapieżynej, marszałkowej w. W. Ks. L., jako niegdy ukochanej córki naszej, w kościółku teraz do czasu drewnianym u pańien zakonnych świętej Brygidy w Grodnie, od nas spólnie z Jmcią Panem małżonkiem i dobrodziejem moim zbudowanym i klasztorem fundowanym”. Tamże, k. 83 r.: „życząc sobie tego, o co i pokornie proszę, aby w kościele tym, w którym ciała nasze odpoczywać będą, jaka była pamiątka, leguję na to 6000 złotych polskich, aby epitafium albo raczej nagrobek według miejsca z marmuru wszystkich nas trojga jako najchędoższą robotą mogło być wystawiono”. Nb. kwota ta została przeznaczona na spełnienie woli testatorki, bowiem kontrakt na marmurowy nagrobek opiewa na 5 tys. zł.

⁵ J. J o d k o w s k i, *Grodno*, Wilno 1923, s. 95, zapewne za: J. K u r c z e w s k i, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych*, Wilno 1912, s. 265.

w nim stalle dla księży „na kształt tych, jakie w kaplicy wileńskiej u św. Kazimierza”, ławki i dwa konfesjonały⁶. W r. 1647 malarz Jakub z Tykocina otrzymał polecenie pomalowania, pozłocenia oraz wypolerowania ołtarzy i chóru. W tymże roku zawarty został kontrakt na wystawienie organów, które wykonał w Gdańsku znakomity organmistrz Marten Friese⁷. W pierwszej połowie XVIII w. przybył czwarty ołtarz boczny – Matki Boskiej Mesyńskiej (il. 4) przy południowej ścianie nawy, wówczas też zapewne po przeciwnej stronie stanął ołtarz św. Katarzyny Szwedzkiej. W drugiej połowie tegoż stulecia przy ołtarzu głównym (il. 1) dodano dwa małe ołtarzyki Pana Jezusa Nazareńskiego i św. Augustyna⁸.

Mimo wszystkich burz dziejowych i formalnej kasaty klasztoru w 1842 r. brygidki przetrwały w nim nieprzerwanie aż do 1908 r., kiedy zmarła ostatnia z pozostawionych na dożywocie zakonnice, a ich miejsce zajęły siostry nazaretanki, obejmując też całą spuściznę po swoich poprzedniczkach. W 1945 r. większość sióstr wyjechała do Polski, przewożąc drobną część cenniejszego wyposażenia do swego domu prowincjalnego w Warszawie. Kilka pozostało w Grodnie, gdzie utrzymały się do 1950 r., kiedy w ciągu trzech dni zmuszone zostały do opuszczenia kościoła i klasztoru. Możliwe do transportu rzeczy przenieśli do miejscowego kościoła pobernardyńskiego. Po czterdziestu latach wróciły w 1990 r. do pustych murów swego kościoła, obróconego przez ten czas na magazyn użytkowany przez szpital psychiatryczny, ulokowany w klasztorze i zajmujący go do dziś.

Historię grodzieńskich brygidek zajmowało się kilku autorów, których osiągnięcia i błędy znalazły ocenę w świetnym artykule s. Małgorzaty Borkowskiej, sumującym stan badań i wnoszącym doń wiele nowych, ważkich ustaleń⁹.

⁶ W. T o ł ł o c z k o, *Brygidki grodzieńskie (Stydium historyczno-kulturalne)*, „Dwutygodnik Diecezjalny Wileński”, V (1914), nr 18-19, s. 282; J o d k o w s k i, dz. cyt., s. 97 (Szretter); Archiwum Domu Prowincjalnego SS. Nazaretanek, Warszawa, *Inwentarz i biblioteka pobrygidzka. Opisanie kościoła i klasztoru SS. Najśw. Rodziny z Nazaretu dawniej PP. Brygidek w Grodnie diecezji wileńskiej wraz z jego inwentarzem, zabudowaniami gospodarskimi i przynależnościami. Dnia 9-go lutego 1925 roku*, mps, s. 2 (Hildebrandt), s. 4 (Zehl), s. 5 (Szretter); w tymże Archiwum: ks. P. B a j k i e w i c z, *Opis kościoła Zgromadzenia Sióstr Najśw. Rodziny z Nazaretu w Grodnie dawniej PP. Brygidek Diecezji Wileńskiej*, Grodno 1935, rkps, s. 5 i 8.

⁷ T o ł ł o c z k o, dz. cyt., s. 282.

⁸ Wezwania trzech ostatnich wg relacji s. Natalii Hess, spisanej 12 XI 1927 r., rkps w Archiwum Domu Prowincjalnego SS. Nazaretanek w Warszawie.

⁹ S. M. B o r k o w s k a OSB, *Miscellanea brygitańskie: Grodno*, „Nasza Przeszłość”, t. 85 (1996), s. 137-158 – tamże omówienie opracowań: M. P o d l e w s k i OP, *Święta*

Analizy form architektonicznych kościoła celnie, acz lapidarnie dokonał dopiero Adam Miłobędzki, wskazując na znamienne pokrewieństwo fasady (il. 7, 11) z kolegiatą w Ołyce (il. 8), zrealizowaną w tym samym czasie przez Benedetto Molli, z którą łączy kościół Brygidek również równe rozmiarom nawy półkoliście zamknięte prezbiterium, co sprawia, iż można określić grodzieński kościół jako pomniejszoną i uproszczoną wersję Ołyki¹⁰. Dodajmy, że zapowiedź tak rozwiązanej wieżowej fasady stanowi tegoż architekta kościół Jezuitów w Ostrogu, by zdystansować się od sugestii Tatarkiewicza¹¹ o związku z tzw. grupą lubelską i przychylić się do zaliczenia kościoła brygidek grodzieńskich do architektury następnej fazy i odrębnej formacji stylowej. Mieści się on w ciągu nowych rozwiązań, rozpoczętym przez Macieja Trapołę wzniesieniem w latach 1618-1621 fary w Wiśniczu Nowym, a kontynuowanym przez wybitnego architekta jezuickiego Giacomo Briano, poprzednika Benedetta Molli w roli projektanta kościoła w Ostrogu, a także autora niezwykle interesującego, nie zrealizowanego pomysłu dwuwieżowej fasady dla kościoła Jezuitów we Lwowie (il. 10), z podobną jak w Ołyce, a potem w Grodnie (il. 11) aediculą z odcinkowym naczółkiem wchodzącym w strefę cokołu górnej kondygnacji¹².

O ile architektura kościoła, zwłaszcza zaś jego fasada, nosi znamiona dyscypliny narzuconej przez profesjonalizm projektanta, o tyle w detalu i wystrój dekoracyjny wyraźnie dochodzi do głosu „swojski gust” bezpośrednich wykonawców, którym obce były rygory klasycznych porządków. Urocz

Brygida królowa szwedzka i zakon jej pod regułą Zbawiciela, Kraków 1892; ks. W. T o ł o c z k o, *Brygidki grodzieńskie (Studyum historyczno-kulturalne)*, „Dwutygodnik Diecezjalny Wileński”, V (1914), nr 16, s. 249-250; nr 17, s. 262-265; nr 18-19, s. 279-283; nr 20, s. 296-300; nr 21, s. 310-312; nr 22-23, s. 238-245; nr 24, s. 257-259 oraz VI (1915), nr 5, s. 53-55; nr 6-7, s. 69-71; nr 8, s. 86-88; nr 9, s. 100-102; ks. J. S w a s t e k, *Święta Brygida szwedzka i zakon Najśw. Zbawiciela, ze szczególnym uwzględnieniem klasztorów na ziemiach polskich*, Lublin 1988, cz. 2, s. 387-391 [Grodno].

¹⁰ A. M i ł o b ę d z k i, *Architektura polska w XVII wieku*, Warszawa 1980, s. 282-283.

¹¹ W. T a t a r k i e w i c z, *O pewnej grupie kościołów polskich z początku XVII wieku*, „Sztuki Piękne”, 1925, nr 6, s. 242; t e n ż e, *Typ lubelski i typ kaliski w architekturze kościelnej XVII wieku*, „Prace Komisji Historii Sztuki”, VII (1938), s. 249-250.

¹² *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*, oprac. L. Grzebień SJ, Kraków 1996, il. na s. 483; P. R i c z k o w, *Perszodereta do istorii architektury ta mistobuduwannyja Ukrainy w zbirkach Widnja*, *Architektura spadszczyna Ukrainy*, czastina druga, Kyjiw 1996, s. 40, il. 8 nie znany dotąd wariant projektu G. Briano, przechowywany w zbiorach wiedeńskiej Albertiny. Za zwrócenie uwagi na wspomnianą analogię oraz udostępnienie cytowanej publikacji pragnę serdecznie podziękować dr. Andrzejowi Betlejowi, zaś mgr inż. arch. Joannie Betlejowej winna jestem wdzięczność za wykonanie reprodukcowanego tu przerysu.

niepokorne są kapitele o fantazyjnie palmetowych motywach, grubo modelowanych w zaprawie. Podobnie prymitywny, choć niezaprzeczalnie dekoracyjny, jest też sgraffitowy fryz belkowania. Do tych „muratorskich” elementów wystroju należą też formy bramek w ogrodzeniu, których malowniczość idzie w zawody z niepodarnością grubych profili o zapóźnionym, wyraźnie jeszcze manierystycznym charakterze (il. 12). Zdecydowanie dobrej klasy są natomiast kamienne portale kościoła o wczesnobarokowych formach strukturalnych i manierystycznej, niderlandzkiej ornamentyce, co w połączeniu z rodzajem użytego materiału – a jest nim gotlandzki piaskowiec – każe w nich widzieć produkt gdańskich lub może królewieckich warsztatów kamieniarskich. Boczny (il. 13) opatrzony został datą 1642, zaś główny (il. 14) zawiera w odcinkowym naczółku rollwerkowy kartusz z herbem Powąła (Ogończyk), opatrzonym sigłami K[rzysztof] W[iesiołowski] W[ielki] M[arszałek] W[ielkiego] K[siężstwa] L[itewskiego]. Ponad gzymsem naczółka, pomiędzy zsuniętymi ze skrajnych osi obeliskami, widnieje rzeźba patronki kościoła – Wniebowziętej NMP, stojącej na tle promienistej glorii i podtrzymywanej (unoszonej) przez dwóch klęczących aniołów; ta część kompozycji rzeźbiarskiej wykonana jest w narzucie wapiennym, z którego wymodelowano również uskrzydloną głowę aniołka, wypełniającą pole odcinkowego naczółka aediculi środkowego przęsła fasady¹³.

Niewielkie (30,6 x 10,7 m) czteroprzęsłowe salowe wnętrze (il. 21) nakrywa gładkie sklepienie kolebkowe z lunetami. Ściany nawy dzielą pilastry o dość fantazyjnie modelowanych w tynku kompozytowych kapitelach, wspierające obiegające belkowanie. Przestrzeń przęsła prezbiterialnego wydzielona została wydatnym pogrubieniem wschodniej pary pilastrów, na które spływa gurt sklepienny. Szerokie przęsło zachodnie zajmuje murowany trzyprzęsłowy chór zakonny, podsklepiony krzyżowo, wsparty na parze sześciobocznych filarów. Na granicy prezbiterium umieszczone było zlikwidowane dziś wejście do krypty fundatorskiej, zamknięte marmurową (?) płytą z herbami i napisem: „Sat orbi clara Butlerorum nomina hac funesta cerne viator teguntur umbra, anno 1700”¹⁴; płyta uległa zniszczeniu w czasie użytkowania

¹³ J. S m a z a, *Kamienne portale z 1642 r. w kościele Brygidek w Grodnie. Wstępna dokumentacja inwentaryzacyjno-opisowa stanu zachowania i program prac konserwatorskich (1995) i sprawozdanie z prac zabezpieczających (1966)*, mps, Warszawa 1996, Wydział Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki ASP w Warszawie.

¹⁴ Trudno rozstrzygnąć, jakie to były herby, ponieważ zachowane przekazy przeczą sobie wzajemnie. Jodkowski (*Grodno*, s. 97) pisze o płycie kamiennej z sześcioma herbami fundatorów, pośrodku których znajduje się herb Polski, zaś inskrypcję cytuje błędnie („Sad orbiciora” zamiast „Sat orbi clara”), i z datą 1600; *Opisanie kościoła z 1925 r.*: „w posadzce wśró

kościół przez magazyn szpitalny, zachowały się jedynie dwa bloki piaskowcowego obramienia z wiciowym ornamentem roślinnym, obecnie złożone na zewnątrz kościoła. Pod zachodnią częścią nawy znajduje się obszerna, dawna krypta zakonna, obecnie zaadaptowana na niewielkie muzeum.

Brak bliższych danych na temat lat budowy zblokowanego z kościołem piętrowego klasztoru (il. 17). Z testamentu Aleksandry Wiesiołowskiej wynikałoby, że w 1645 r. budowa była już zaawansowana, jednak 1651 r. została doprowadzona zaledwie do połowy¹⁵. Nie wiadomo, czy została ukończona przed 1655 r., gdy wybuchła wojna moskiewska, na czas której grodzieńskie brygidki schroniły się u swoich sióstr w Gdańsku, wyekspediowane tam przez kolejną dobrodziejkę, siostrzenicę fundatorki, podkomorzynę koronną Konstancję z Wodyńskich Buttlerową¹⁶.

Trzy 1,5-traktowe skrzydła obiegają kwadratowy wirydarz o boku 50 m, zamknięty od północy przylegającym do kościoła jednotraktowym skrzydłem korytarzowym, nieco zapewne przekształconym przy odbudowie po pożarze w 1753 r., ukończonej po 1760 r.¹⁷ To samo skrzydło spaliło się też w r. 1827¹⁸. Na obu kondygnacjach pomieszczenia mieszkalne zgrupowane są w jednym trakcie, dostępne z obiegającego wirydarza korytarza, z jednym większym w ryzalitowo wysuniętym narożniku południowo-wschodnim, mieszczącym refektarz (il. 15), zaś na piętrze odpowiednio kapitułarz, w XX w. przekształcony na kaplicę nowicjatu. We wszystkich do dziś zachowały się sklepienia kolebkowo-krzyżowe (il. 16), a we wspomnianych większych pomieszczeniach – kolebkowe, z głęboko wciętymi lunetami. Stan

kościół znajduje się duża płyta marmurowa z czterema mosiężnymi antabami (jedna z nich odłamana, schowana w składzie zakrystyjnym) z wyrzeźbionym w niej herbem Wiesiołowskich"; Wilno, Biblioteka Uniwersytecka, rkps F. 4-35669 (A. 2309), *Kronika kościoła i klasztoru grodzieńskiego PP. Brygidek* z 1848 r. podaje poprawnie tekst inskrypcji i wiarogodną datę 1700, przytoczone przez M. Borkowską (dz. cyt., s. 144).

¹⁵ T o ł ł o c z k o, dz. cyt., s. 283.

¹⁶ Jej portret, datowany „A. 1667”, do 1939 r. przechowywany w klasztorze SS. Nazaretanek, opublikował J. Jodkowski, *Nieznane prace J. Szretera i o. F. Lekszyckiego*, „Biuletyn Historii Sztuki” (dalej: BHS), 1948, nr 1, s. 62-63, il. 41, mylnie przypisując autorstwo Franciszkowi Lekszyckiemu; E. K a m i e n i e c k a, *Z zagadnień sztuki Grodna połowy XVII wieku (portrety z klasztoru brygidek)*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, XVI (1972), s. 112 enigmatycznie potwierdza, iż portret Buttlerowej znajduje się obecnie w Muzeum Narodowym w Mińsku.

¹⁷ B o r k o w s k a, dz. cyt., s. 143, wg zapiski zawartej w rękopisie *Dzieje kapitułarne zakonnice św. Matki Brygidy konwentu grodzieńskiego ... dekretem generalnej wizyty w roku 1760 odprawionej nakazane*, Archiwum Archidiecezjalne w Warszawie, rkps IV 2.1.136.

¹⁸ *Inwentarz i biblioteka*, s. 12.

sprzed 1939 r. obrazuje schematyczny szkic pomieszczeń szkoły ss. Nazaretanek, zajmującej parter skrzydła zachodniego i południowego (il. 18). Po 1950 r. dostosowanie do potrzeb szpitala spowodowało kolejne zmiany podziałów wewnętrznych, niemniej jednak z całego zespołu sam klasztor zachował się stosunkowo najlepiej. O wiele gorzej obszli się nowi „gospodarze” z do ostatka zachowanym ogrodzeniem. Obcięcie ogrodu klasztornego spowodowało rozebranie całego południowego odcinka muru wraz z dwiema narożnymi basztkami, zniszczona też została okazała brama wjazdowa (il. 19) wraz ze wschodnią częścią ogrodzenia posesji. Do listy strat dołączyć też trzeba rozebranie w latach sześćdziesiątych XX w. murowanej dzwonnicy, która choć znacznie późniejsza, bo zbudowana dopiero pomiędzy 1783 a 1795 r.¹⁹, stanowiła jednak integralny element zespołu (il. 9). Mimo podjętych w 1995 r. działań na rzecz jej rekonstrukcji sprawa utknęła w martwym punkcie.

Z zabudowań gospodarczych zachował się drewniany spichlerz (il. 20), nazywany lamusem i uparcie datowany na połowę XVII w., choć zapewne pochodzący z końca XVIII w.²⁰

Świątynia uderza dziś swym ewangelicznym wprost ubóstwem (il. 21). Trudno zatem zdać sobie sprawę, że wygląd tego wnętrza nie tylko był diametralnie różny, ale co więcej, aż do r. 1950 jego wyposażenie jako jedno z nielicznych zachowało się w stanie niemal pierwotnym i stanowiło podręcznikowy wręcz przykład baroku połowy XVII w. Strata ta jest zarówno wielka, jak też niepowetowana, bowiem skromna dokumentacja fotograficzna nie wystarcza do odtworzenia bezmyślnie zniszczonych ołtarzy, ambony, stalli oraz parapetów chórów – muzycznego i zakonnego, by nie wspomnieć o bardzo wielu obiektach nigdy nie sfotografowanych, nie opisanych. Po przejściu

¹⁹ Na planie Grodna z 1783 r. w miejscu późniejszej dzwonnicy zaznaczone są jeszcze domy mieszkalne, widnieje ona natomiast na planie z 1795 r. – Wilno, Lietuvos Valstybinis Istorijos Archyvas (dalej: LVIA), sygn. 6941-3673, *Wizyta kościoła PP Brygidek z r. 1830*, k. 207 r.: „przez ulicę ex oposito bramy bocznej kościoła dzwonnica o dwóch piętrach murowana, z kopułą dachówką pokrytą, długa i szeroka łokci 13, w niej wschody podwójne i drzwi jedne należycie okute”.

²⁰ J. Jodkowski (dz. cyt., s. 95) nieopatrznie napisał, iż brygidki przybyłe w 1634 r. „zamieszkały w drewnianym budynku z podcieniami, który do dziś dnia się zachował w podwórzu klasztorne”. Za nim powtarza ten błąd cała późniejsza literatura polska i białoruska; *Inwentarz z 1830 r.*, Wilno, LVIA, sygn. 694-13673, k. 215: „Lamus o dwóch piętrach, z których pierwsze murowane, drugie drewniane, dachówką pokryty, długi łokci 11, szeroki łokci 9, z gankiem przed frontem, pod tym lamusem sklep z cegły murowany. Spichlerz dwupiętrowy z drzewa czesanego w węgiel gładki, z gankiem od frontu. Gontami pokryty. Długi łokci 14, szeroki łokci 10”.

przez nazaretanki, które w 1908 r. dokonały gruntownego remontu, usunięte zostały rokokowe ołtarzyki po bokach wielkiego ołtarza, zaś ok. 1923 r. w ołtarzach bocznych umieszczono nowe obrazy, malowane przez nazaretankę Marię Gażycz (m. Pawłę). W lewym miejsce św. Anny zajął św. Józef, w prawym wizerunek św. Brygidy zastąpiono obrazem św. Klemensa. Z tego też czasu pochodziła dekoracja malarska gurtu wydzielającego prezbiterium. Ostatnim spośród polskich badaczy, który miał dostęp do nienaruszonej spuścizny bogatego klasztoru, był Józef Jodkowski. Poza krótkimi opisami zespołu brygidzkiego opublikował on artykuły na temat obrazów zachowanych w klasztorze: tzw. *Św. Rodziny Studziańskiej* i *Tańca śmierci*, które w 1922 r. przejęło do depozytu Muzeum Państwowe w Grodnie wśród 97 obrazów pochodzących z klasztoru, uratowanych przed ich planowanym wywiezieniem zagranicę, wreszcie już po II wojnie przedstawił informacje o pracach wileńskiego malarza Johanna Szrettera, wykonanych zgodnie z kontraktem, zawartym w 1646 r. przez ksienię grodzieńskich brygidek, publikując też pochodzący z klasztoru portret Konstancji Buttlerowej²¹. Dzięki sporządzonemu przez J. Jodkowskiego wypisowi z archiwum pobrygidzkiego J. Starzyński mógł opublikować tekst kontraktu zawartego w 1648 r. z gdańskimi rzeźbiarzami Conradem Waltherem i Peterem Häppnerem na wykonanie dla grodzieńskiego kościoła marmurowego nagrobka Krzysztofa i Aleksandry Wiesiołowskich oraz ich przybranej córki Gryzeldy z Wodyńskich Sapieżyny²². Wspomnieć wreszcie należy o dokumentacji pomiarowej i fotograficznej. I w tym zakresie wielkie są zasługi Jodkowskiego, który swe publikacje ilustrował zdjęciami własnymi bądź wykonanymi przez Jana Bułhaka, zachowały się też – choć z pewnością niekompletne – sporządzone przez niego pomiary: plan założenia klasztorowego oraz przekrój pionowy klasztoru²³. Z pomiarów przedwojennych posiada-

²¹ J o d k o w s k i, dz. cyt., s. 95-100; t e n ż e, *Grodno*, [w:] *Województwo białostockie. Przeszłość i zabytki*, Białystok 1929, s. 18-19; t e n ż e, *Dwa obrazy polskie w Muzeum Grodzieńskim: Św. Rodziny XVII w. i św. Barbary XVIII w.*, Muzeum w Grodnie. Rocznik II za rok 1924, Grodno 1925 (obraz *Św. Rodzina Studziańska* znajduje się obecnie w Muzeum Historii Religii w Grodnie); t e n ż e, *Taniec śmierci. Obraz alegoryczny z XVII w. w Muzeum grodzieńskim*, Muzeum w Grodnie. Sprawozdanie z czynności za rok 1923, Grodno 1924, s. 41-42; t e n ż e, *Nieznane prace J. Szrettera i o. F. Lekszyckiego*, BHS, X (1948), nr 1, s. 56-64.

²² J. S t a r z y ń s k i, *Do dziejów polsko-gdańskich stosunków artystycznych w XVII wieku (przyczynek archiwalny)*, BHS, II (1933), nr 1, s. 67-70.

²³ Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Grodnie, Teka 1, rys. nr 14670 i 14695.

my ponadto w zbiorach Instytutu Sztuki PAN rysunek sytuacyjny w skali 1 : 500, zaś w archiwum Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej szczegółową dokumentację muru, baszt i bram ogrodzenia posesji klasztornej²⁴.

Wojna i jej konsekwencje spowodowały odcięcie drogi dla polskich badaczy, zaś opracowania autorów białoruskich niewiele wniosły nowego, jeśli nie liczyć zespołu rysunków pomiarowych, a także rzetelnie wykonanej dokumentacji konserwatorskiej prac przy odsłonięciu w 1980 r. na fasadzie sgraffitowego fryzu ornamentalnego, zrekonstruowanego też na pozostałych elewacjach kościoła²⁵. Dzięki publikacjom Eleny Kamienieckiej, Marii Matuśakajtė i Nadieždy Wysockiej w powojennej literaturze zaistniały portrety fundatorskie, w 1964 r. wydobyte z krypty kościoła i po konserwacji w pracowni Ermitażu przewiezione do Muzeum Narodowego w Mińsku, ostatnio pokazane w 1991 r. na wystawie zorganizowanej wspólnie z PZS na Wawelu, której towarzyszył katalog opracowany przez J. Petrusa i T. A. Karpowicz²⁶. Albumowe publikacje Nadieždy Wysockiej ujawniły też relikty rzeźb (św. Grzegorza Wielkiego i Zachariasza) i elementów ornamentalnych jednego z ołtarzy bocznych, również przechowywane w tymże Muzeum²⁷, choć nie jest to wszystko, co z wyposażenia kościoła i klasztoru tam trafiło, a nie doczekało się jeszcze publikacji. Znajduje się tu kompletny zespół malowideł zdobiących balkon chóru zakonnego, w 1998 r. eksponowany na wystawie w Muzeum Narodowym w Mińsku: z płycin parapetu pochodzi cykl scen

²⁴ IS PAN Warszawa, nr 1563 – rys. B. Gozdek, ok. 1930 r., plan sytuacyjny 1 : 500; Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Archiwum ZAP, pomiar B. Żywno, 1925 r., kalki nr 10512-10530.

²⁵ W. A. Cz a n t u r i j a, *Atlas pamjatnikow architektury i memorialnych kompleksow Bielarusi*, Minsk 1988, tabl. 8 i 32 oraz tabl. 7 (drewniany lamus); *Zbor pomnikaw gistoryi i kultury Bielarusi. Grodzienskaja wobłasc*, Minsk 1986, s. 62; M. M. C e j t l i n a, E. U. W i e t i e r, *Issledowanije i restawracija sgraffito brigitskogo kostiela w Grodno, „Chudożestwiennoje nasledije”* (Moskwa), 1984, nr 9 (39), s. 63-7, il. 1-5; w posiadaniu SS. Nazaretanek w Grodnie znajduje się ponadto opracowany przez tychże autorów egzemplarz dokumentacji konserwatorskiej *Ornamentalno-izobrazitelnyj fryz – sgraffito*, Minsk 1980, mps, fotografie.

²⁶ K a m i e n i e c k a, dz. cyt., s. 87-111; t a ż, *Portrety Jana Szretera*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, XVII (1973); N. F. W y s o c k a j a, *Żywapis Bielarusi XII – XIII stagoddzjau*, Minsk 1980, s. 124-128; M. M a t u ś a k a i t e, *Portretas XVI-XVIII a. lietuvoje*, Vilnius 1984, s. 30, 91-92 i 97-99; J. P e t r u s, T. A. K a r p o w i c z, *Osobistości dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach mińskich. Katalog wystawy PZS na Wawelu – Państwowe Muzeum Sztuki BSRR*, Kraków 1991, kat. 5, 6 i 9.

²⁷ N. F. W y s o c k a j a, *Plastyka Bielarusi XII-XIII stagoddzjau*, Minsk 1983, poz. 64-70.

z dzieciństwa Jezusa (Adoracja Dzieciątka, Pokłon Trzech Króli, Pokłon pasterzy, Ofiarowanie w świątyni, Obrzezanie, Ucieczka do Egiptu, Św. Rodzina, Jezus wśród Doktorów), malowanych na desce, których autorstwo przypisano wspomnianemu już wyżej Jakubowi z Tykocina. Nie podano też w folderze wystawy uzasadnienia ich datowania na lata 1649-1652; trzy duże płótna z rozmieszczonymi w arkadowych obramieniach półpostaciowymi przedstawieniami Chrystusa, Marii i 12 Apostołów, podobnie dowolnie datowane na lata 1642-1651, umocowane pierwotnie na dolnej krawędzi parapetu²⁸.

Do kościoła odzyskanego w 1990 r. powróciły dwie przechowane w Grodnie rzeźby: Matki Boskiej Bolesnej i Chrystusa. Pierwsza, barokowa, zapewne z pierwszej połowy XVII w., znajdowała się w ołtarzyku na chórze zakonnym (il. 22), skomponowanym z XVIII-wiecznych szafkowych relikwiarzy, również ocalonych, a zawierających oprócz relikwii woskowe agnuski z datami 1683, 1731 i 1741 r. Rzeźbę Bolesnego Chrystusa, zapewne wzorowaną na cudownej barokowej figurze z Rosi, wykonano już za czasów nazaretanek, o czym wzmianka w kronice autorstwa s. Noeli Martusewicz²⁹. Istnieją też, aczkolwiek obecnie rozdzielone, obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem i należąca do niego haftowana sukienka. Z obrazów ołtarzowych przechowane zostały tylko cztery: Matki Boskiej Messyńskiej z połowy w. XVII, wraz z bardzo piękną koroną i srebrną sukienką (il. 23), znajduje się nadal w kościele bernardyńskim w Grodnie, trzy pozostałe zawieszono na ścianach nawy – obraz św. Brygidy, malowany w r. 1646 przez Johanna Schrettera (il. 6), poddany w 1996 r. konserwacji, oraz obrazy św. Klemensa i św. Józefa z Dzieciątkiem, malowane ok. 1921-1923 r. przez pierwszą przełożoną grodzieńskich nazaretanek, m. Pawłę (Marię Gażycz); zachowany jest również jej pędzla obraz Chrystusa Dobrego Pasterza, przed wojną umieszczony w ołtarzu kaplicy nowicjatu w obrębie klasztoru³⁰. Na dużą grupę 40 obrazów pochodzących z klasztoru składają się w głównej mierze malowidła z XVIII w., o niewielkiej wartości artystycznej, choć niejednokrotnie bardzo

²⁸ T a ż, *Mastactwa Grodzienszczyzny XII-XIII stst.*, Nacyjonalny Mastacki muziej, Minsk 1998, folder wystawy, poz. 19-26 – obrazy z płycin (bez podania tematów): Jakub z Tykocina, 1649-1652, olej, drewno, wym. ok. 74 x 82 cm; drugi cykl jako poz. 51-53 – bez określenia tematu, 1642-1651, olej, płótno, złożony z trzech segmentów o wym. 120,5 x 280, 400 x 253,5 cm. Zarówno datowanie, jak i atrybucja podane zostały bez wskazania źródła.

²⁹ S. N. M a r t u s e w i c z, *Dom pod wezwaniem Zwiastowania NMP w Grodnie 1908-1995*, mps w Archiwum Domu Prowincjalnego SS. Nazaretanek w Warszawie.

³⁰ Fotografia w Archiwum Domu Prowincjalnego SS. Nazaretanek w Warszawie.

interesujące pod względem ikonograficznym. Dwanaście z nich poddano w 1996 r. konserwacji w warszawskich PKZ³¹, m.in. *Taniec śmierci* (il. 24). Wśród tych obrazów wiele niewątpliwie pochodzi z klasztoru brygidek, ale mogą być również i takie, które znalazły się tu w XIX w., o czym świadczy sporządzony w 1835 r. *Spis obrazów z klasztoru XX Kartuzów Berezkich przejętych przez PP Brygidki z rozporządzenia J. E. ks. Biskupa Kłągiewicza*, w 1925 r. wymieniony w inwentarzu archiwum pobrygidzkiego. Może jednym z nich jest wysokiej klasy *Optakiwanie* (por. referat Barbary Jamskiej *Nieznanym obraz „Optakiwanie” w kościele Brygidek w Grodnie* w niniejszej publikacji), ogromne płótno, które z uwagi na swe rozmiary nigdy nie mogłoby zawisnąć w niewielkim kościółku brygidek. W katedrze grodzieńskiej znajduje się obraz Matki Boskiej Śnieżnej z około połowy w. XVII (il. 25), pierwotnie umieszczony nad tabernakulum wielkiego ołtarza w kościele Brygidek, a w 1927 r. przekazany do odzyskanej przez nazaretanki kaplicy w brygidzkim folwarku Kochanowo, dziś już nie istniejącej. Obraz *Św. Rodzina Studziańska* (il. 26), dzieło dominikańskiego malarza Hilarego Chojeckiego, trafił do klasztoru brygidek zapewne dopiero w XIX w., po kasacie grodzieńskiego kościoła Dominikanów, dokonanej w 1832 r. Zatrzymany przez Muzeum Okręgowe w Grodnie jako depozyt SS. Nazaretanek, po 1939 r. został wraz z jego zbiorami przejęty przez Muzeum Historyczno-Archeologiczne, obecnie zaś znajduje się w Muzeum Historii Religii.

W kościele bernardyńskim nadal pozostaje drewniana trumienka-relikwiarz św. Klemensa, pozyskany w 1768 r. od papieża Klemensa XIII przez Karola Litawora Chreptowicza i ofiarowany przez niego brygidkom w 1780 r.³²

Poza Grodno, do kościoła parafialnego w pobliskiej wsi Hoża, wywędrowały wczesnobarokowe ławki, wykonane w 1646 r. przez Georga Zehla. Przywiezione tu w 1950 r., przetrwały w zupełnie dobrym stanie, stanowią obecnie jedyny w pełni zachowany element dawnego wyposażenia kościoła Brygidek³³. Złożone są z czterech segmentów, dębowe, malowane na czarno, na przedpiersiach i policzkach zdobione dekoracją snycerską, na którą

³¹ J. M i l e r, *Obrazy z Grodna*, „Cenne, bezcenne, utracone”, 1997, nr 3, s. 20-21.

³² *Inwentarz i biblioteka*, s. 32, poz. 14-17: dokument papieski stwierdzający autentyczność relikwii św. Klemensa Męczennika oraz błogosławieństwo Klemensa XIII dla Karola Chreptowicza i jego rodziny, 1768 r.; aprobata biskupa wileńskiego Massalskiego na wprowadzenie relikwii św. Klemensa do kościoła Brygidek, 1780 r.; akt ofiarowania relikwii PP Brygidkom przez Karola Litawora Chreptowicza, 1781 r.

³³ Przewiózł je w 1950 r. ówczesny proboszcz, ks. Bolesław Gawrychowski (zm. 1997).

składają się hermowe pilastry i uszakowe płyciny z trójkątnymi naczółkami, dołem ujęte w wolutowe spływy.

Niektóre z zachowanych elementów wyposażenia, obecnie rozproszone, zaczynają popadać w anonimowość lub publikowane są z błędnym określeniem proveniencji. Z takim przypadkiem mieliśmy ostatnio do czynienia na wspaniałej wystawie sztuki gdańskiej *Porta Aurea Rzeczypospolitej*. W pięknym wydany katalogu zamieszczono fotografię krzyża relikwiarzowego, wykonanego przez gdańskiego złotnika Christiana Pulsena I (il. 27), z informacją, iż ufundowany został dla grodzieńskiego klasztoru nazaretanek. Nawiasem mówiąc, zgromadzenie to powstało w 1875 r.³⁴, więc w pierwszej połowie w. XVII nie mogło otrzymać jakiegokolwiek daru, ale nie o to mi chodzi. Faktem jest, że krzyż obecnie znajdujący się w zbiorach Muzeum Zamkowego w Malborku został tu sprzedany przez SS. Nazaretanki, które w 1945 r. przywiozły go ze swego klasztoru w Grodnie. Były w nim, co prawda, prawnymi spadkobierczyniami brygidek, ale dopiero od 1908 r., a ta niezwykle istotna informacja uległa zatraceniu i w ten sposób przy pierwszej publikacji pojawiło się niebezpieczne przekłamanie, które długo pewnie będzie pokutować w literaturze³⁵. Umieszczony na krzyżu czteropółowy herb z literami G.W.S.M.W.X.L. nie został rozwiązany, zresztą odczytany z błędem (NXL zamiast WXL), a gdyby skojarzyć właściwie z miejscem przeznaczenia, jasne stałoby się, że chodzi o Gryzeldę Wodyńską Sapieżynę, marszałkową Wielkiego Księstwa Litewskiego, co objaśniają herby: ojczysta Kościeszka Wodyńskich, macierzysta Janina wojewodzianki lubelskiej Zofii Sobieskiej, oraz dwa Rawicze – babki ojczystej Katarzyny Kosińskiej i Jadwigi Snopkowskiej, babki macierzystej³⁶. W ten sposób nie pojawiłoby się rów-

³⁴ H. Markiewicz, B. Stelmaszczuk, *Zgromadzenie Sióstr Najświętszej Rodziny z Nazaretu*, [w:] *Żeńskie zgromadzenia zakonne w Polsce 1939-1947*, Lublin 1994, s. 127.

³⁵ *Aurea Porta Rzeczypospolitej. Sztuka Gdańska od połowy XV do końca XVIII wieku. Katalog*, Gdańsk 1997, kat. VIII. 112, s. 354-356, oprac. B. Tuchołka-Włodarska.

³⁶ J. Olszewski SJ, *Tytuł po tytułach należony, po zgubionych Jaśnie Wielmożnej Panicy a Panicy Jey M. P. Gryzelle Wodyńskiej Sapieżyny, Marszałkowej Wielkiej WXL*. [...]. Wilno 1633 [kazanie pogrzebowe wygłoszone w katedrze wileńskiej 26 IV 1633 r.], skł. A. k. 1 v.: „leciały po polu Sapieżyńskie strzały, już Wodynskie – nic to, zabieżała para herbowych niedźwiedzi – nic to”, oraz skł. B. k. 2 r.: „herby cztery zacności twoiey w przodkach Ich Mściach Wodyńskich, Sobieskich, Kosińskich, Snopkowskich”. Dzięki tej informacji można było ustalić imiona obu babek Gryzeldy Wodyńskiej – por. W. Dorzaczek, *Genealogia*, Warszawa 1958, tabl. (Jadwiga Snopkowska h. Rawicz) oraz A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. XI, Warszawa 1907, s. 273 (Katarzyna Kosińska h. Rawicz, 1° v. Wodyńska, 2° v. Stanisławowa Krayska, 3° v. żona Jana Zbigniewa Ossolińskiego); okazało się też, iż mylna

nież podane w katalogu datowanie na po 1650 r., notabene pozostające w sprzeczności z wybitą na krzyżu oraz poprawnie odczytaną gdańską cechą probierczą, stosowaną w latach 1625-1639. W ciągu niewiele ponad rok trwającego małżeństwa z Janem Stanisławem Sapiehą krzyż mogła, co prawda, zamówić sama Gryzelda, ale bardziej jest prawdopodobne, że uczynili to jej przybrani rodzice z przeznaczeniem dla klasztoru fundowanego dla uczczenia jej pamięci i ofiarowując go na introdukcję zakonnice, co zawęży datowanie na lata 1633-1636.

Casus brygidkowskiego pacyfikału uświadamia problem, z którym często spotykają się badacze sztuki ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Oto powodem trudności w ogarnięciu obrazu przeszłości bywa nie tylko fizyczne unicestwienie poszczególnych zabytków, ale ich zniknięcie z pola widzenia, spowodowane brakiem informacji o przemieszczeniu i obecnym miejscu przechowywania. Wśród spuścizny po grodzieńskich brygidkach do takich obiektów należy barokowa monstrancja z 1695 r., sygnowane dzieło Ottona Schwerdfegera (il. 28), opatrzone cechą miejską Królewca i datującą literą G, również znajdująca się w Malborku, a świadcząca o kierunkach filiacji artystycznych klasztoru z Grodna. Muzeum Archidiecezji Warszawskiej przechowuje dwa barokowe ornaty, antependium i sukienkę obrazu Matki Boskiej z ołtarzyka na chórze zakonnym. Pokryte są grubymi haftami nicią jedwabną i metalową, analogicznymi jak na zachowanej w Grodnie chorągwi procesyjnej (il. 29). Powstały niewątpliwie na miejscu, może w klasztornej pracowni, z której zapewne pochodzą też haftowane bursy (il. 30), jeszcze przed wojną przekazane do Muzeum Grodzieńskiego i nadal w jego zbiorach pozostające.

Czas już najwyższy, by w opracowaniach naukowych scalać te rozrzucone okruszyny, gdyż inaczej nigdy nie dojdziemy do choćby przybliżonego odтворzenia pejzażu kulturowego interesujących nas regionów. Do rzędu takich wyzwań należy doliczyć bogatą bibliotekę grodzieńskich brygidek i także praktycznie nigdy nie przebadane archiwum, z których ocalały tylko drobne szczątki, możliwe dziś do zidentyfikowania dzięki zachowanemu inwentarzowi sporządzonemu w 1925 r.³⁷ Zawiera on spis zawartości archiwum oraz wymienia 785 tytułów starodruków, z których niektóre w większej liczbie egzemplarzy, a trzy nadto w nie pociętych arkuszach drukarskich (m.in. 204

jest informacja w herbarzu K. Niesieckiego, jakoby matką Jana Wodyńskiego była Kosobudzka, kasztelanka sierpecka, gdyż rodzina ta używała herbu Pobóg.

³⁷ *Inwentarz i biblioteka*, s. 28-129.

egzemplarze *Brewiarza*, drukowanego dla brygidek w Lublinie w 1748 r., oraz po kilkadziesiąt egzemplarzy *Reguły S. Salwatora podanej S. Brygidzie*, drukowanej w Krakowie w 1673 r., i *Statutu bractwa ubogich przy lubelskim kościele brygidek*, wydanego w 1740 r. w Lublinie).

THE CHURCH OF THE ORDER OF ST. BRIGITTE IN GRODNO

S u m m a r y

The early baroque convent complex was founded by Lithuanian Court Marshal Krzysztof Wiesiołowski and his wife Aleksandra nee Sobieska. It consists of an aisleless church under the invocation of Annunciation to the Virgin Mary (built in 1636-1651) and a quadrangle two-storey convent adjoining it from the south, probably completed before 1655. It was incessantly owned by the Order of St. Brigitte till 1908 when it was taken over by nuns of the Order of the Holy Family of Nazareth, who were removed from it in 1950. From that time the convent was housing a mental hospital, and in 1990 the Nazareth sisters regained the church, which had served as a hospital storehouse for 40 years and was completely stripped of any furnishings.

The oriented *hall* church with a compact, slender shape with a semicircularly closed presbytery is a reduced version of the collegiate church in Ołyka (1635-1645). Simplifications of the programme that were suitable for a smaller structure, as well as poor professional level of the builders, gave a modest result. This, however, does not change the fact that the church belongs to the early baroque current introduced by Maciej Trapola (the parish church in Wiśnicz, 1618-1621) and by the Jesuit architects Giacomo Briano and Benedetto Molli (the collegiate church in Ołyka, the Jesuit churches in Ostrog and Lvov). Elevations divided with pilasters are topped with an entablature with black and white ornamental sgraffito in the frieze. Quadrangle pinnacles are distinct vertical elements in the two-storey facade. They *frame* the aedicula of the gable covered with a triangular pediment. The aedicula towers over a tall aedicula with a *segment* pediment, which accentuates the middle span and contains a portal made of *Gotland* sandstone. It is an early baroque one, with mannerist Netherlandic ornaments, on which a bass-relief of Assunta carried by angels is placed that is made of lime coating. In the same technique an angel's big winged head is made in the pediment of the aedicula. A similar, although more modest side portal in the north wall dates from 1642. They are both probably the work of Gdańsk stone-masons (perhaps Conrad Walther and Peter Häppner, with whom a contract was concluded to make a marble tombstone for the Wiesiołowski and for Gryzelda Sapieżyna). Inside the walls are divided by pilasters with fanciful capitals modelled in plaster. They are covered by a *cradle* vault with lunettes, which on the border of the presbytery is separated with a prominent buttress streaming to semi-pillars. The west span is taken up by the convent choir gallery made of stone, supported

by a pair of octagonal stone pillars. It can be reached from the upper storey of the north wing of the convent, whose other wings close the rectangular inner court.

From 1636 a tall wall surrounded the vast plot with hexagonal turrets in the corners and three mannerist gates with rich decoration made of plaster. About 1960 half of it was pulled down (the turrets in the north corners are preserved, as well as the gates in the west wall). The same happened to the belfry built separately from the church.

The buildings of the convent, despite the change in their function, are preserved without major damage. The church, that was renovated in 1966 by Belorussian conservators, gained new decoration thanks to revealing and reconstructing the sgraffito frieze. However, the unique furnishings made by the Grodno masters Georg Zehl and Hans Hildebrandt and the painters Jan Szretter from Wilno and Jakub of Tykocin, have been lost. They included the main altar and two side ones (a third one dated from the first half of the 18th century), stalls and balconies of the music and convent galleries sculpted and covered with paintings, and the pulpit. Among the liturgical utensils there were, among others, six baroque cups, a relic crucifix made by Chrystian Pulsen I in Gdańsk in 1634-1636, and a monstrance made by Otto Schwerdfeger in Królewiec in 1695. Ornaments should also be mentioned here that were probably embroidered by the St. Brigitte nuns themselves, a rich library comprising nearly 800 volumes dating back to the 17th and 18th centuries, and a complete archive (after 1950 partly taken over by the National Archive in Grodno).

Only a small part of the former furnishings returned to the church, after being regained in 1990: the paintings *Lamenting*, *The Virgin Mary with the Child*, *St. Brigitte* dating from about the middle of the 17th century, a sculpture of the Virgin Mary Dolorous from the small altar in the convent gallery from the same time, wooden reliquaries from the middle of the 18th century, an embroidered gonfalon from the end of the 16th century, a set of about 40 paintings, mainly from the 18th century, probably from various sources, originally kept in the convent. An unknown number of the furnishings were taken over by the National Museum in Mińsk in 1966 (among others portraits of the Wiesiołowskis, Gryzelda Sapieżyna and Konstancja Buttlerowa nee Wodyńska, six pictures from the grating from the convent gallery, figural sculptures and ornamental fragments of the Virgin Mary of Messina altar from the first half of the 18th century. Some of the objects that were brought to Poland in 1945 are in the Provincial House of the Sisters of Nazareth in Warsaw (among others modest remains of the library including copies of the foundation documents and a catalogue of all the Grodno Brigitte nuns (started in 1636 and brought to 1908). Some of the embroidered ornaments are in the Historical-Archeological Museum in Grodno and in the Archdiocesan Museum in Warsaw; and the two mentioned goldsmith's works are in the Castle Museum in Malbork.

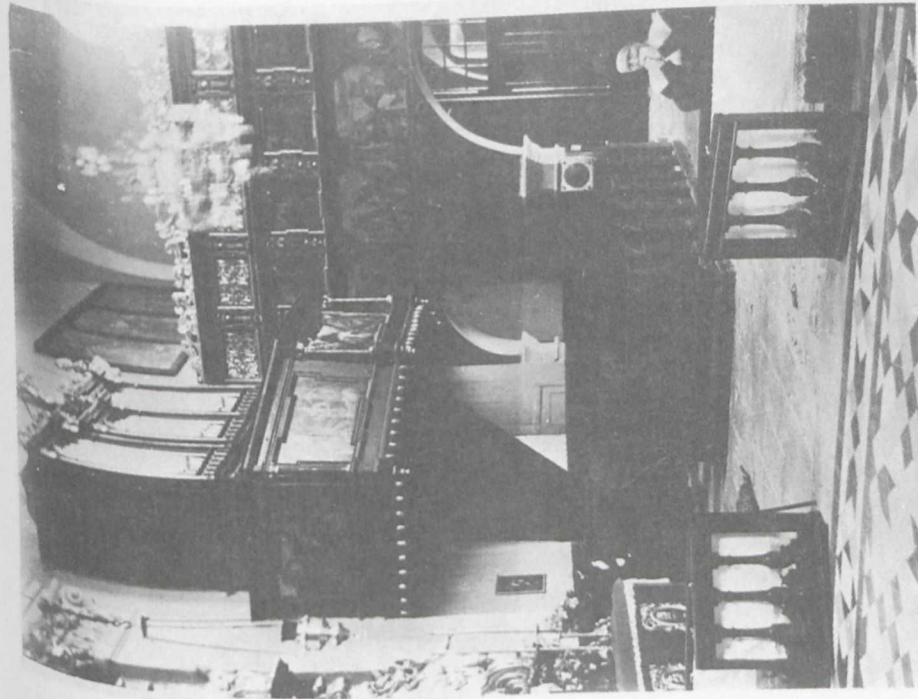
Translated by Tadeusz Karłowicz

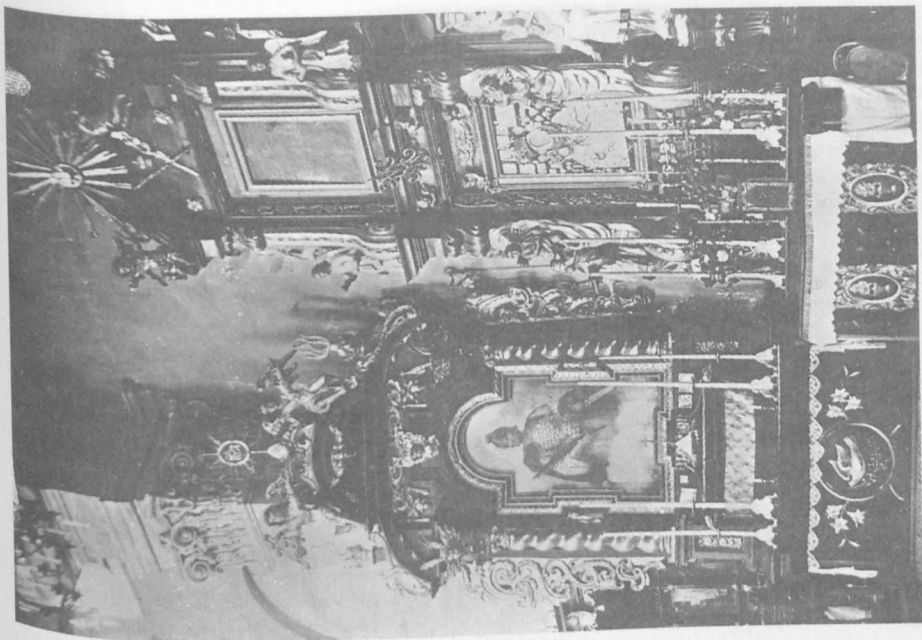
1. Kościół Brygidek w Grodnie. Wnętrze.
widok ku prezbiterium.
Stan sprzed 1915 r.

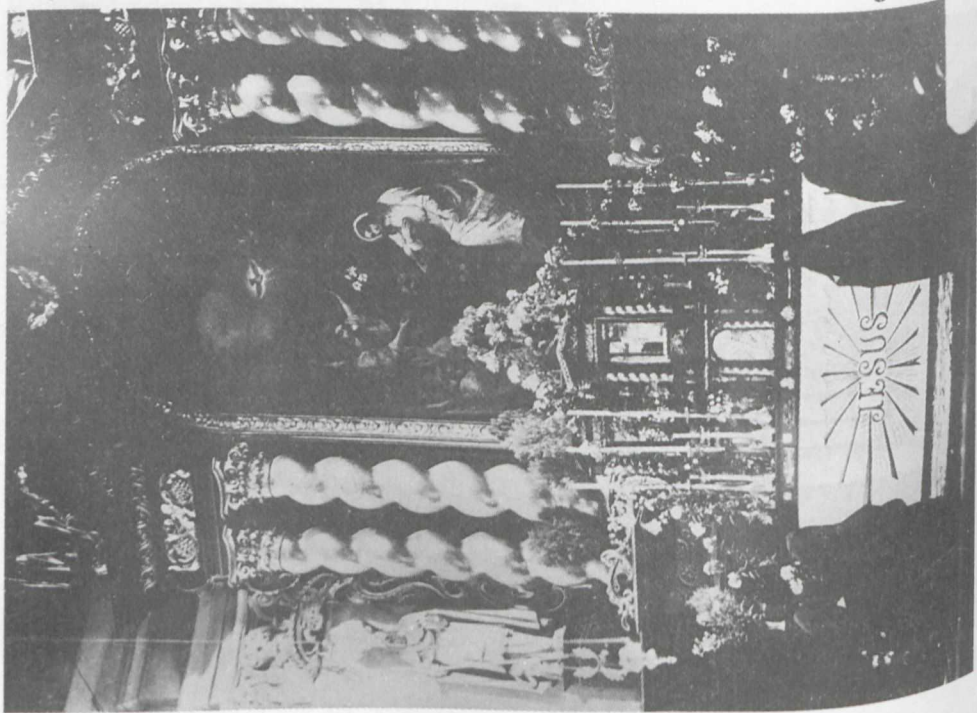
2. Kościół Brygidek w Grodnie.
Stalle w prezbiterium, 1646 r.
Wyk. Georg Zehl. Stan sprzed
1939 r.

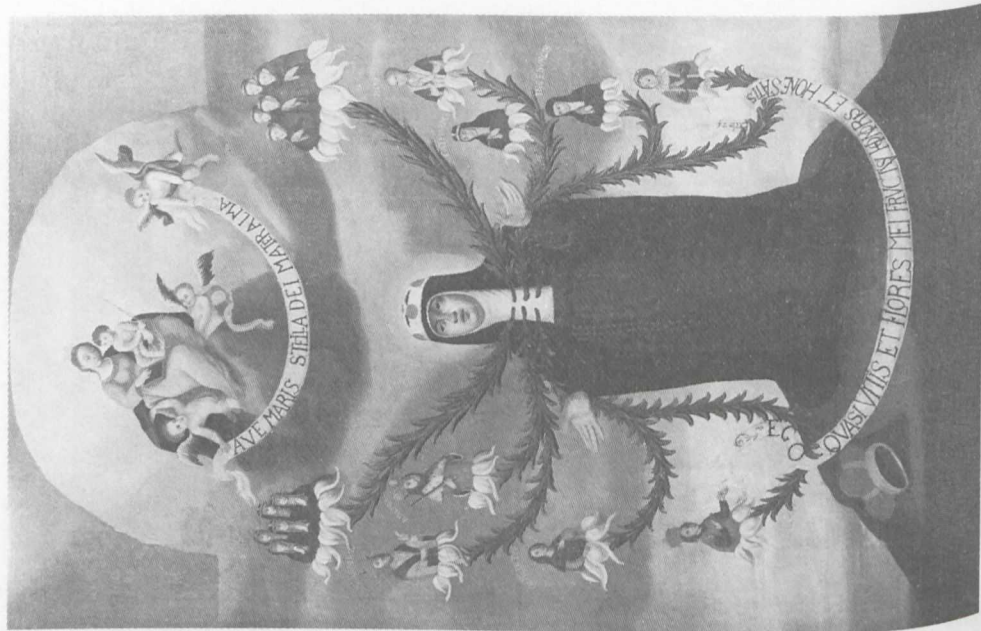
3. Kościół Brygidek w Grodnie. Chór zakonny i chór muzyczny 1646-1647. Wyk. Georg Zehl i Hans Hildebrandt. Stan przed 1939 r.

4. Kościół Brygidek w Grodnie. Ołtarz św. Brygidy (1646) i ołtarz Matki Boskiej Messyńskiej (1. poł. XVIII w.). Stan sprzed 1939 r.

5. Kościół Brygidek
w Grodnie. Ołtarz główny,
obraz Zwiastowania
(1646). Mal. Johann
Schretter. Stan
z ok. 1925 r.

6. Obraz św. Brygidy
(1646). Mal. Johann
Schretter. Stan po
konserwacji w 1996 r.
Fot. A. Stasiak

7. Kościół Brygidek w Grodnie.
Fasada. Fot. P. Jamski (1996)

8. Ołyka, kolegiata pw. Trójcy
Świętej. Fasada. Fot. IS PAN

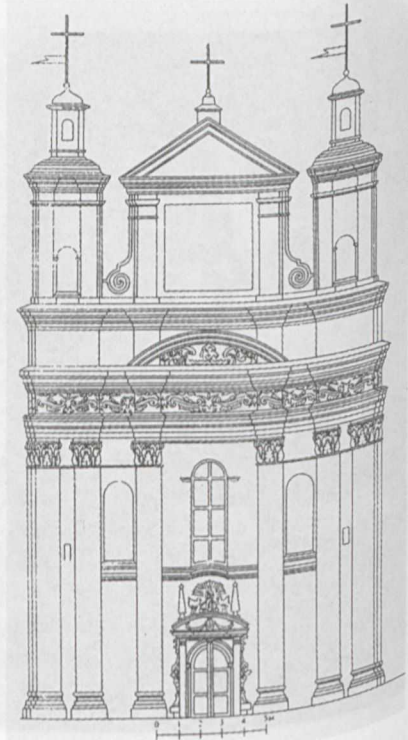
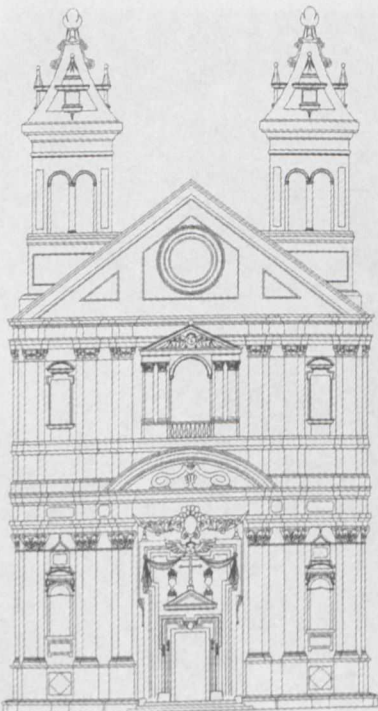

9. Grodno, kościół Brygidek i dzwonnica. Widok od pn.-wsch. Stan sprzed 1939 r.

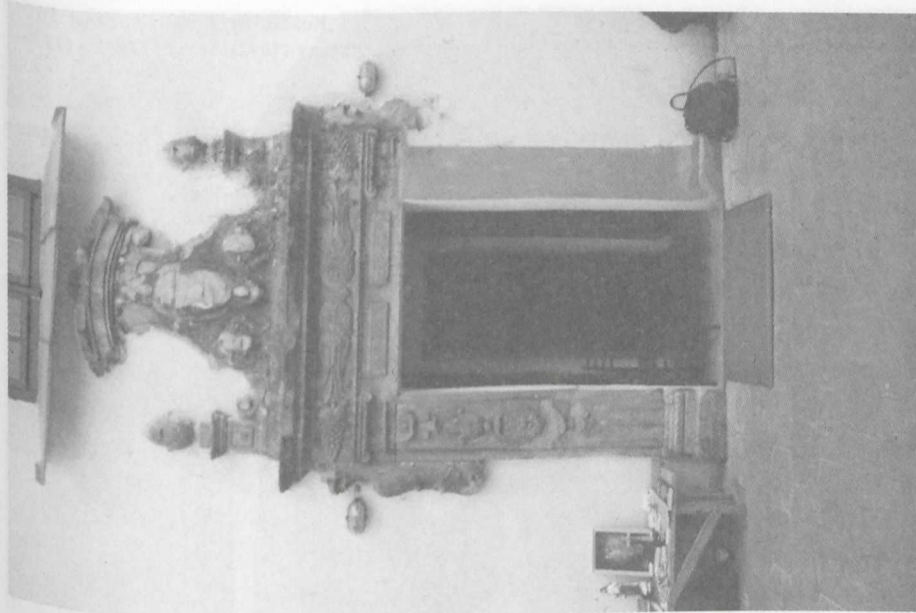
10. Projekt fasady kościoła Jezuitów we Lwowie. Arch. Giacomo Briano, zapewne 1633 r. Przerys wg R i c z k o w, *Perszodereta do istorii architektury ta mistobuduwannja Ukrainy w zbirkach Widnja*. Kyjiw 1996, il. 8.

11. Kościół Brygidek w Grodnie. Fasada. Pomiar wg C z a n t u r i j a, *Atlas pamjatnikow architektury i memorialnych kompleksow Bielarusi*, Minsk 1988, tabl. 8

12. Klasztor Brygidek w Grodnie. Bramka w zachodnim odcinku ogrodzenia.
Stan sprzed 1939 r.

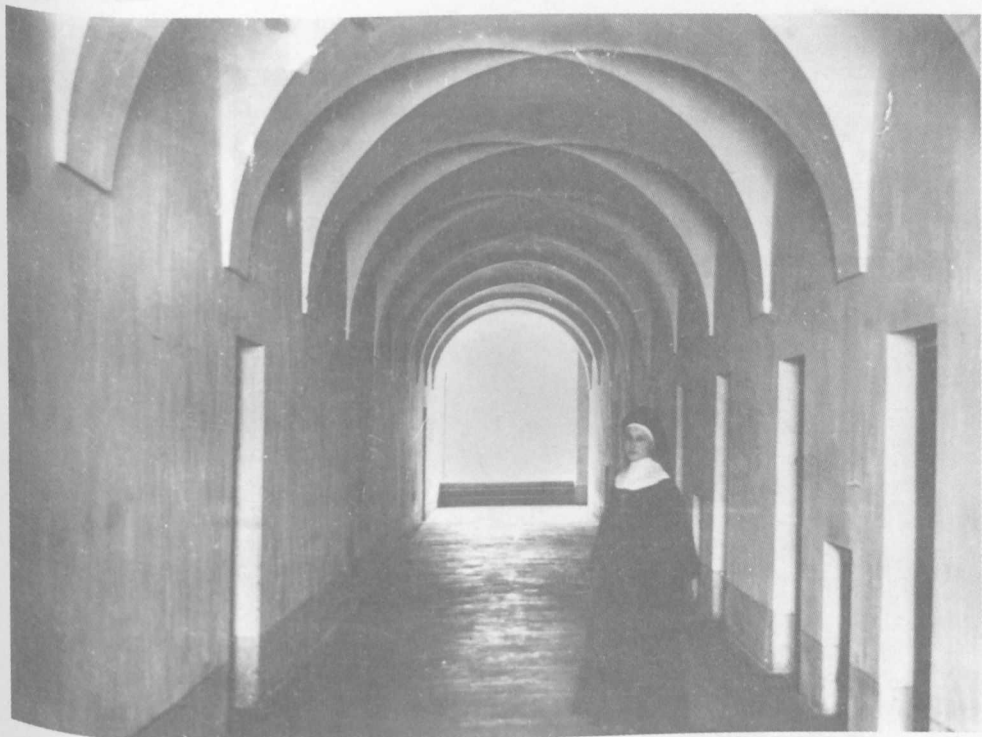
13. Kościół Brygidek w Grodnie. Portal północny (1642).
Fot. P. Jamski (1996)

14. Kościół Brygidek w Grodnie. Portal główny (1642). Fot. P. Jamski (1996)

15. Klasztor Brygidek w Grodnie. wnętrze refektarza. Stan sprzed 1939 r.

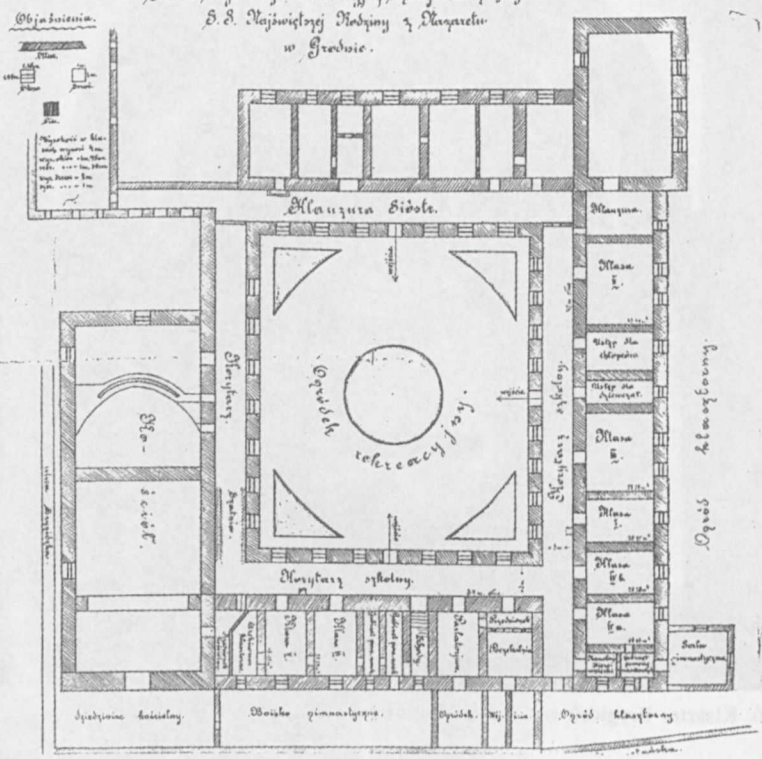
16. Klasztor Brygidek w Grodnie. Korytarz I piętra. Stan sprzed 1939 r.

17. Klasztor Brygidek w Grodnie. Skrzydło południowe. Stan sprzed 1939 r.

Plan Prywatnej Młodzieżowej Szkoły Powszechnej
S. S. Najświętszej Rodziny z Nazaretu
w Grodnie.

15 czerwca 1934r.

18. Klasztor Brygidek w Grodnie. Szkic pomieszczeń parteru (1934 r.). Archiwum Domu Prowincjalnego SS. Nazaretanek, Warszawa

19. Klasztor Brygidek w Grodnie. Brama we wschodniej części ogrodzenia. Stan sprzed 1939 r. Fot. IS PAN

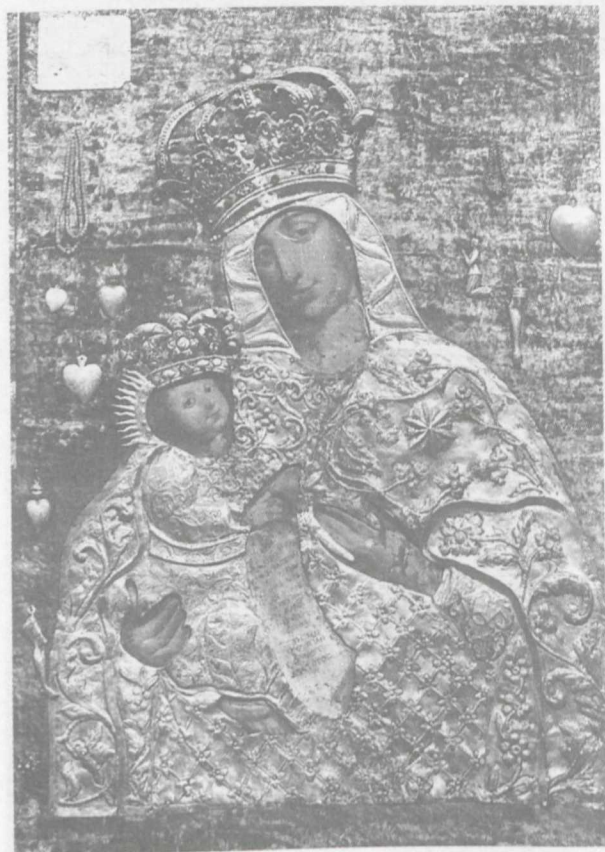
20. Klasztor Brygidek w Grodnie. Drewniany spichlerz podcieniowy, koniec w. XVIII. Fot. sprzed 1939 r.

21. Kościół Brygidek w Grodnie. Wnętrze. widok ku prezbiterium. Fot. P. Jamski (1995)

22. Kościół Brygidek w Grodnie.
Ołtarzyk na chórze zakonnym. Fot.
sprzed 1939 r.

23. Kościół bernardyński w Grodnie.
Obraz Matki Boskiej Messyńskiej (ok.
poł. XVII w., sukienka l. poł.
XVIII w.) z kościoła Brygidek.
Fot. P. Jamski (1995)

Na polach w lewym, w prawym obrazie
mimo wraza dno homin. Zaje Pristoty Kościoła

Dojczyń piteżwiczony. Słono ma i je Zedwiczony
Wizyaka moe Genika moa. Słone są i lewie 604. trona.

Wszystki wzięci w życie, w śmierci, w śmierci, w śmierci
kawa i w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Przemysł w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci
w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Katolicki kapłanier ebebfjn mowid i Zno sob
foway foway, wleż masha. Te moway foway, wleż masha.

Dal los, ledo pjanow, foway foway, wleż masha
foway foway, wleż masha. Te moway foway, wleż masha.

Wszystki wzięci w życie, w śmierci, w śmierci, w śmierci
kawa i w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Przemysł w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci
w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Wszystki wzięci w życie, w śmierci, w śmierci, w śmierci
kawa i w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Dal los, ledo pjanow, foway foway, wleż masha
foway foway, wleż masha. Te moway foway, wleż masha.

Wszystki wzięci w życie, w śmierci, w śmierci, w śmierci
kawa i w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Przemysł w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci
w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Wszystki wzięci w życie, w śmierci, w śmierci, w śmierci
kawa i w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Dal los, ledo pjanow, foway foway, wleż masha
foway foway, wleż masha. Te moway foway, wleż masha.

Wszystki wzięci w życie, w śmierci, w śmierci, w śmierci
kawa i w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Przemysł w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci
w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Wszystki wzięci w życie, w śmierci, w śmierci, w śmierci
kawa i w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Dal los, ledo pjanow, foway foway, wleż masha
foway foway, wleż masha. Te moway foway, wleż masha.

Wszystki wzięci w życie, w śmierci, w śmierci, w śmierci
kawa i w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Przemysł w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci
w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Wszystki wzięci w życie, w śmierci, w śmierci, w śmierci
kawa i w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Dal los, ledo pjanow, foway foway, wleż masha
foway foway, wleż masha. Te moway foway, wleż masha.

Wszystki wzięci w życie, w śmierci, w śmierci, w śmierci
kawa i w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Przemysł w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci
w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Wszystki wzięci w życie, w śmierci, w śmierci, w śmierci
kawa i w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Dal los, ledo pjanow, foway foway, wleż masha
foway foway, wleż masha. Te moway foway, wleż masha.

Wszystki wzięci w życie, w śmierci, w śmierci, w śmierci
kawa i w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Przemysł w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci
w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Wszystki wzięci w życie, w śmierci, w śmierci, w śmierci
kawa i w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Dal los, ledo pjanow, foway foway, wleż masha
foway foway, wleż masha. Te moway foway, wleż masha.

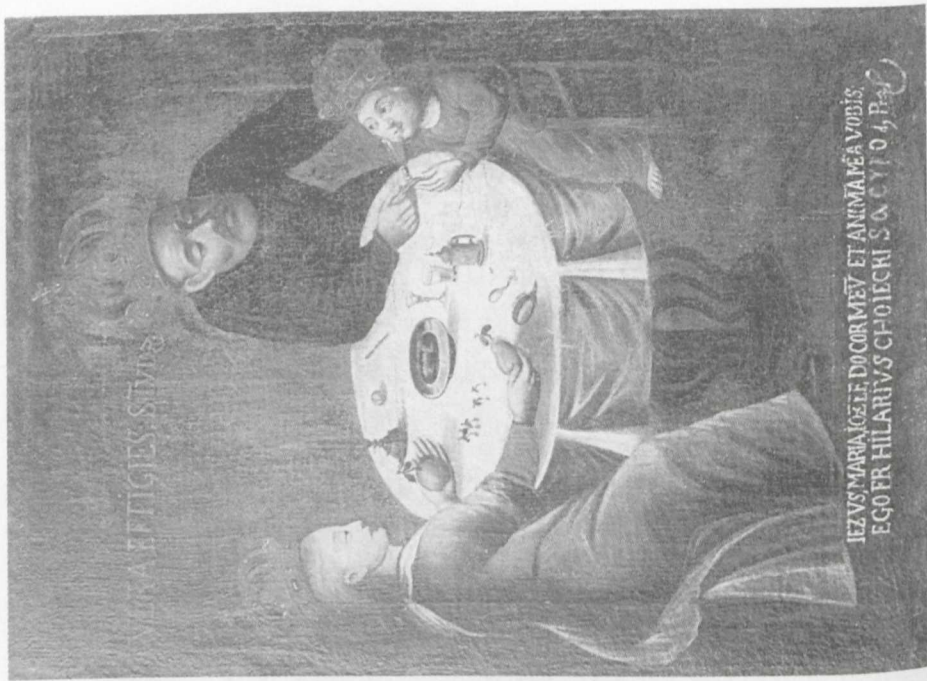
Wszystki wzięci w życie, w śmierci, w śmierci, w śmierci
kawa i w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

Przemysł w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci
w śmierci, w śmierci, w śmierci, w śmierci

4. Kościół Brygidek w Grodnie. Obraz Taniec śmierci (ok. poł. XVIII w.). Stan po konserwacji w 1996 r. Fot. A. Stasiak

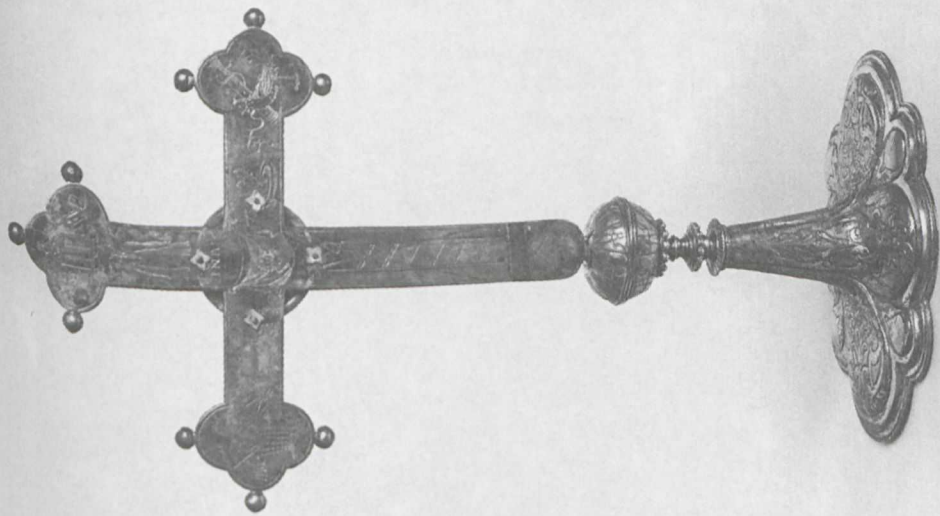

25. Grodno, katedra. Obraz Matki Boskiej Śnieżnej (l. poł. XVII w.) z kościoła Brygulek. Fot. P. Jamski (1995)

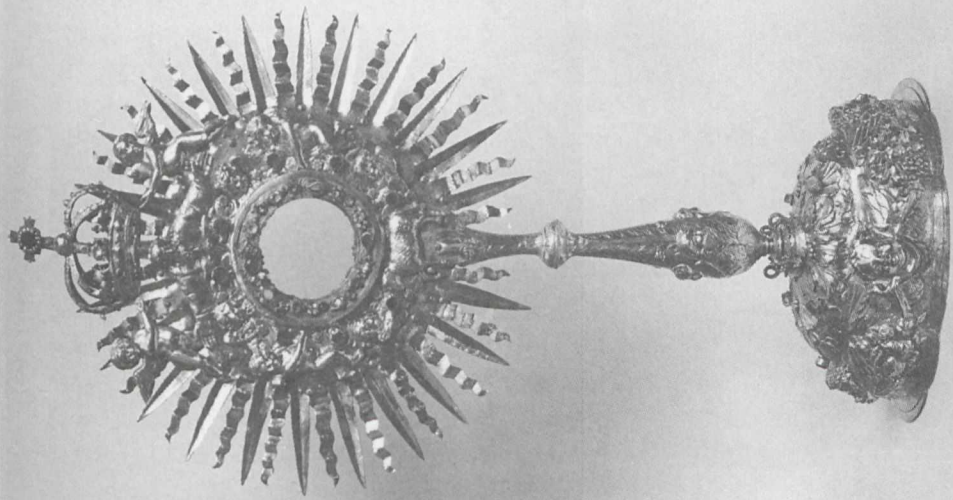

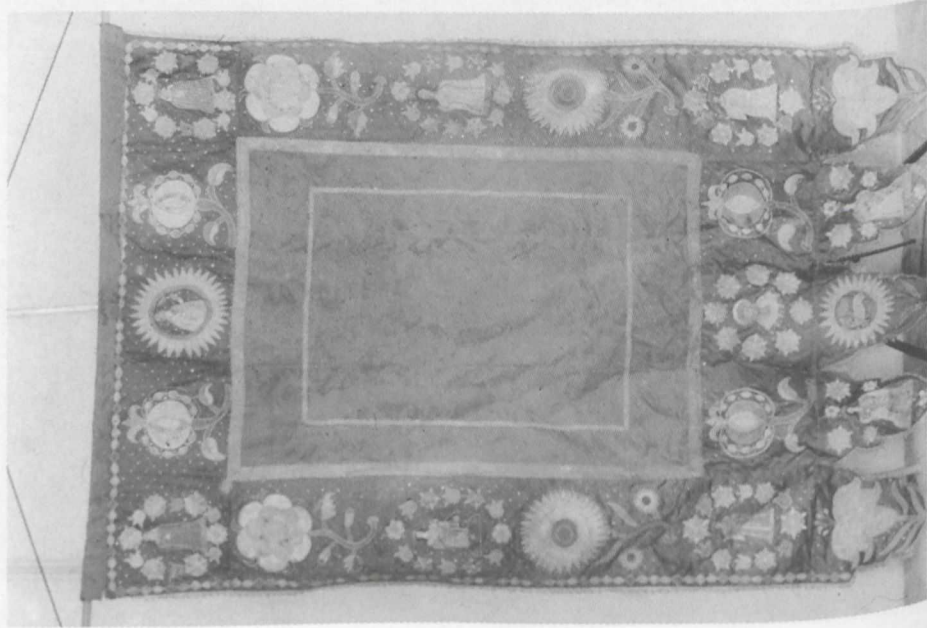
26. Święta Rodzina – kopia cudownego obrazu ze Studzianny. Mat. Hilary Chojecki. Grodno, Muzeum Historii Religii. Fot. P. Jamski (1996)

27. Krzyż relikwiarzowy z kościoła Brygidek w Grodnie, wyk. ok. 1633-1636 Christian Pulsen I w Gdańsku, Muzeum Zamkowe w Malborku. Fot. Muzeum

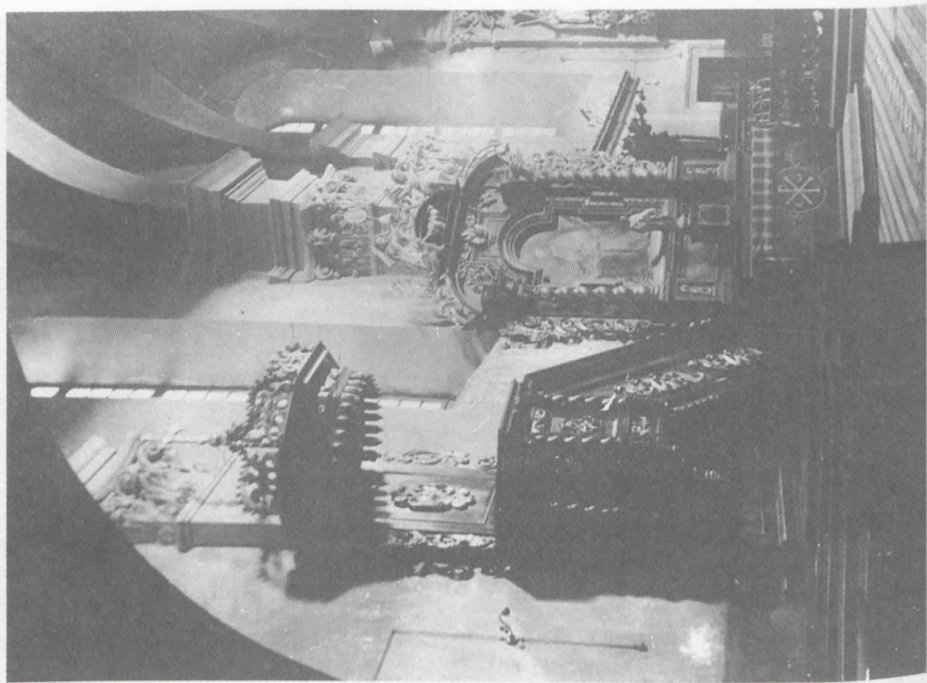

28. Monstrancja z kościoła Brygidek w Grodnie. Wyk. w 1695 r. Otto Schwardfeger w Królewcu, Muzeum Zamkowe w Malborku. Fot. Muzeum

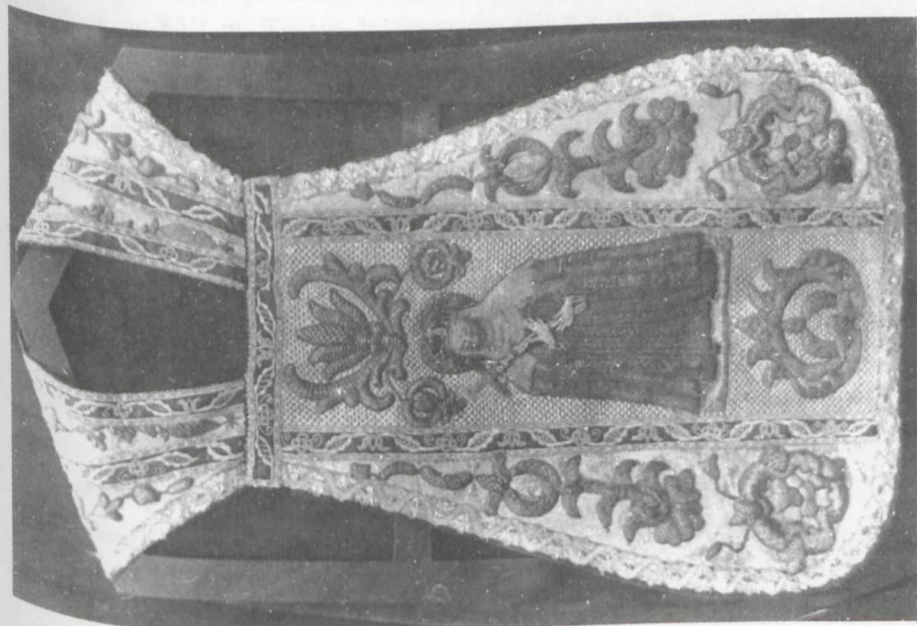
29. Kościół Brygidek w Grodnie. Chorągiew procesyjna,
haft 4. ćw. XVII w. Fot. P. Jamski (1995)

30. Ambona (1646-1649), Georg Zehl. Fot. J. Jodkowski (1955)

32. Ornat, j.w., tylna część

31. Ornat z kościoła Brygidek w Grodnie, haft
2. poł. XVII w. Fot. sprzed 1939 r.